

Yalpiznamolar qabilasi (Lamiales)

Andijon davlat Pedagogika instituti Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya
yo‘nalishi 2-bosqich 203-guruh talabasi

Salohiddinova Muhayyo Xayrullo qizi
Ne‘matjonova Mohigul Muhammadali qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yalpiznamolar qabilasi umumiy tasnifi, ekologiyasi, shuningdek, bu qabilaning sistematikasi haqida ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Yalpiznamolar (Lamiales) qabilasi, tizimguldoshlar va yalpizdoshlar oilalarni, dorivor (oddiy) tizimgul, qo‘ziquloq, marmarak, kiyiko‘t va dorivor kiyiko‘t turkumlari.

Abstract: This article provides information on the general classification, ecology, and systematics of this tribe.

Key words: Lamiales tribe, families of sytemflowers and mints, medicinal (ordinary) syzetum, oleander, marmarak, kiikito and medicinal kiikoto genera.

Аннотация: В статье представлены сведения об общей классификации, экологии и систематике этого племени.

Ключевые слова: триба Lamiales, семейства системцветковых и мятных, сизетум лекарственный (обыкновенный), олеандр, мармарак, роды киикито и киикото лекарственные.

Yalpiznamolar qabilasi (Lamiales) ko‘p yoki bir yillik o‘tlar, yarimbuta yoki kamdan-kam buta va daraxtlardan iborat. Barglari navbat bilan yoki ko‘pincha qarama-qarshi, ba‘zan halqa bo‘lib joylashgan, ko‘pincha oddiy va butun yoki tishli, yonbargchasi. To‘pgullari har xil, ko‘pincha simoz shaklida. Gullari ikki jinsli yoki kamdan-kam bir jinsli, gulqo‘rg‘oni 5 bo‘lakli, ba‘zan gulqo‘rg‘oni. Gulkosachasi tutash bargchali. Gultoji tutash tojbargli, aktinomorf yoki ko‘pincha zigomorf. Changchisi 4 ta yoki 2 ta, kamdan-kam 5 ta yoki faqat 1 ta. Urug‘chisi odatda 2 ta karpelldan iborat, ba‘zan psevdonomer (Vcrbcnaceae oilasining ba‘zi vakillarida). Mevalari danaksimon yoki 4 ta bir urug‘li merikarp (meva bo‘laklari) ga bo‘linadigan, kamdan-kam ko‘sak yoki ko‘saksimon. Ko‘pchilik belgilari va chiqib kelishi jihatidan Scorophulariales qabilasiga juda yaqin turadi.

Qabila 2 ta qabilachani o‘z ichiga oladi.

1. Tizinguldoshlar oilasi — Verbenaceae

2. Yalpizdoshlar oilasi — Lamiaceae

Tizinguldoshlar oilaga o‘tlar, butalar, yarimbutalar, lianalar va oz miqdorda daraxtlar kiradi. Barglari qarama-qarshi, ba‘zan halqa bo‘lib joylashgan, yonbarglari yo‘q. To‘pgullari har xil shaklli. Gullari ikki jinsli, zigomorf, ba‘zan aktinomorf, ikki labli. Gulkosachasi va gultoji 5 tadan, changchisi 4 ta, ulardan ikkitasi qisqa, ikkitasi uzun. Urug‘chisi 2 ta urug‘chi bargdan iborat, tugunchasi ustki, ko‘pincha ikki uyali, keyinchalik soxta to‘siqlar hosil bo‘lishi natijasida to‘rt uyali tugunchaga aylanadi. Har bir uyasida odatda to‘g‘ri, tik turadigan bittadan anatrop (teskari urug‘kurtak) bo‘ladi. Mevalari danakcha yoki 4 ta yong‘oqchaga bo‘linadigan meva. Ko‘pchiligining urug‘i endospermsiz. Tizinguldoshlar oilasining ba‘zi turkumlarida gultojning aktinomorf bo‘lishi bu oilaning ancha qadimgi ekanligini ko‘rsatadi. Yalpizdoshlarni hisobga olmaganda boshqa oilalarga yaqinligi aniq emas. Bu oilaning gavzabondoshlar oilasiga birmuncha o‘xshashligini shu ikkala oilaning bir-biriga yaqinligi deb bo‘lmaydi, balki konvergensiya natijasidir, ya‘ni ular chiqib kelishi turlicha bo‘lsa-da, ma‘lum bir muhitga moslashishi jihatidan o‘xshash belgilarga ega. Verbenaceae oilasiga 100 ga yaqin turkum va 3000 ga yaqin tur kiradi. Ular asosan tropik va subtropiklarda, ba‘zan mo‘tadil iqlimli mamlakatlarda tarqalgan. O‘rta Osiyoda oilaning 3 turkumga mansub 5 turi, O‘zbekistonda esa ikkita turkumi (*Vitex*, *Verbena*) va 2 turi uchraydi.

Dorivor (oddiy) tizingul (*Verbena officinalis*). Ko‘p yillik o‘t, poyasi tik o‘sovchi, shoxlangan, balandligi 30—70 sm. Barglari oddiy tuxumsimon, ikki tomoni qisqa tukli, bandsiz, patsimon kesilgan. Gullari oqimtir-binafsha yoki oq, poya va shoxlarining uchida boshqoq yoki ro‘vaklarda o‘rnashgan. O‘zbekistonda adir va tog‘larda hamda yo‘l yoqalarida, ariq bo‘ylarida, bog‘larda va ekinzorlarda begona o‘t sifatida keng tarqalgan.

Yalpizdoshlar oilasi (*Lamiaceae*). Bu oila vakillari asosan bir yillik va ko‘p yillik o‘t, yarimbuta, kamdan-kam tropik mamlakatlarda o‘sadigan buta va daraxtlardan iborat. Poyalari 4 qirrali. Barglari oddiy, qarama-qarshi joylashgan, yonbargchalari yo‘q. Gullari simoz to‘pgullarda o‘rnashgan, qo‘sh gajak to‘pgullardan iborat. Gullari zigomorf, 5 bo‘lakli, gulkosachasi 5 tishli, ba‘zan 2 labli, ustki labi 3 bargchali, ostkisi 2 bargchali. Gultoji 5 bo‘lakli, odatda 2 labli, ostkisi 3 tojbargli, ustkisi 2 tojbargli. Changchisi 4 ta. Changchi iplari gultoj nayiga

birikkan. Urug‘chisi 2 meva bargli. Tugunchasi ustki,2 uyali, har bir uya 2 urug‘kurtakli.Har qaysi urug‘kurtak orasida barvaqt to‘siq hosil bo‘ladi. Natijada tuguncha gavzabondoshlarnikiga o‘xshash 4 bo‘lakchaga ajraladi. Gullari proterandriya, ya’ni changchi urug‘chiga nisbatan tezroq yetiladi. Mevasi bir urug‘li 4 ta yong‘oqchaga ajraladi. Urug‘i deyarli endospermasiz. Hasharotlar yordamida chetdan changlanadi. Yalpizdoshlar oilasi filogenetik jihatidan tizimguldoshlar oilasiga juda yaqin turadi. Murtak ildizining pastga qaraganligi bilan farq qiladi. Yalpizdoshlar oilasining deyarli barcha vakillari efir moylariga boy. Ularda sut yo‘llari va kuchli ta’sir etuvchi zaharli moddalar bo‘lmaydi. Yalpizdoshlar qabiladagi eng yirik oila. Uning vakillari asosan issiq va mo‘tadil iqlimli mamlakatlarda keng tarqalgan. Bu oilaga 200 tacha turkum, 3000 ga yaqin tur kiradi. O‘rta Osiyoda 53 turkumga mansub 460 turi uchraydi. O‘zbekistonda 42 turkumga oid 210 turi o‘sadi. Yalpizdoshlar O‘zbekistonda keng tarqalgan oilalardan bo‘lib, ular foydali turlarga boyligi bilan boshqa oilalardan ajralib turadi. Ayniqsa, Yalpiz (Mentha),Oddiy rayhon, Marmarak (Salvia), Kiyiko‘t (Ziziphora), Bozulbang (Lagochilus), Tog‘rayhon (Origanum), Limono‘t (Melissa), Arslonquloq (Leonurus) kabi turkumlarning vakillaridan juda qadimdan tibbiyotda, oziq-ovqat, qandolatchilikda va parfumeriya sanoatida foydalanib kelinmoqda

Yalpiz turkum. Ko‘p yillik o‘simlik bo‘lib, tarkibida efir moyi ko‘p miqdorda uchraydi. Zax yerlarda, ariq va kanal boylarida tarqalgan. O‘zbekistonda Osiyo yalpizi uchraydi. Yalpizning O‘zbekistonda 45 ta turi o‘sadi. Yalpizdab olinadigan mentol atir-upa tayyorlashda, oziqovqat sanoatida foydalaniladi. Bu o‘simlik bosh og‘rig‘ini, tish og‘rig‘ini davolashda qo‘llaniladi.

Oddiy rayhon bir yillik o‘t o‘simlik.Uning oq rayhon, qora rayhon, osh rayhon kabi turlari ko‘p uchraydi. Ular ziravor va xushboy o‘simlik sifatida ekiladi. Rayhonni dorivorligi maqsadida ko‘p hovlilarda ekiladi. Ovqatlarga solinadi.

Qo‘ziquloq (Phlomis thapsoides). Ko‘p yillik o‘t, poyalari bir nechta, tik o‘sovchi, sershox, bo‘yi 30—50 sm. Barglari qarama-qarshi joylashgan, keng tuxumsimon, cho‘ziq yoki cho‘ziq nashtarsimon, qalin sertuk. Gultoji binafsha qizg‘ish rangli. O‘zbekistonda asosan so‘z tuproqli adirlarda tarqalgan. Ayrim joylarda jamoa hosil qilib o‘sadi.

Marmarak turkum vakillari ko‘p yillik o‘t yoki yarimbutalardan iborat. Kosachasi qo‘ng‘iroqsimon yoki naysimon. Gultoji ikki labli, ustki labi egilgan yoki o‘roqsimon. Changchisi faqat 2 ta. Yong‘oqchalari ellipssimon, uch qirrali yoki

dumaloq. O‘rta Osiyoda 34 turi, O‘zbekistonda 14 turi o‘sadi.

Marmarak poyasi tik, qattiq, to‘rt qirrali, oddiy yoki shoxlangan, bo‘yi 50—100 sm. Barglari yirik, qarama-qarshi joylashgan, tuxumsimon, asosi yuraksimon, cheti qo‘sh kungirali. Gultoji och pushti-binafsha rangli. Adir va tog‘larda, dalalarda va bog‘larda tarqalgan. Efir moyli va dorivor o‘simlik

Kiyiko‘t turkumi vakillari bir va ko‘p yillik o‘tlardan tashkil topgan. Kosachasi ingichka naysimon, 13 tomirli, bo‘g‘zi tukli. Gultoji 2 labli, ichi tukli, halqasiz. Changchisi 2 ta. Efir moyiga boy, shuning uchun xushbo‘y. O‘rta Osiyoda 10 ta, O‘zbekistonda 7 ta turi uchraydi.

Dorivor Kiyiko‘t. Ko‘p yillik o‘t o‘simlik. Poyasi bir nechta, ingichka, sershox, asosi biroz yog‘ochlangan, bo‘yi 20—70 sm. Barglari qarama-qarshi joylashgan, nashtarsimon yoki tor nashtarsimon. To‘pguli kallaksimon. Gultoji och binafsha rangli. Mevasi silliq yong‘oqcha. O‘zbekistonda adir va tog‘ yonbag‘irlarda keng tarqalgan. Efir moyli dorivor o‘simlik.

Xulosa: Yalpiznamolar qabilasi vakillari orasida dorivor o‘simliklar ko‘p uchraydi. Insonlar uchun bu xususiyat katta foyda bo‘lgan. Tabobatda keng qo‘llaniladi va foydasi sezilarli darajada ahamiyatli. Masalan: tog‘ jambili, logoxillus, limo‘no‘ti, jingalak nano, dori mavrak, arslonquyruq va boshqalar meditsinada ishlatiladi. Yalpi, osh rahxon, jambili va boshqalar oziq mazasini yaxshilashdan Shunga qaramay ko‘p o‘simliklarning dorivorlik xususiyatlari aniqlanmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘. Prator, L. Silamsulayeva, E. Sulaymon, X. Axunov, K. Ibodov, V. Mahmudov BOTANIKA (Morfologiya, Anatomiya, Sistematikasi, Geobotanika) "Ta‘lim nashriyoti" Toshkent-2010.y.
2. Zokirov Q. Z, Jamolxonov X. A, Botanikadan ruscha-o‘zbekcha ensiklopedik lug‘at "O‘qituvchi" nashriyoti. Toshkent 1973 y.
3. Kursanov L. I, Komarniskiy K. I, Meyer V. F, Razdoriskiy A. A, Uranov. Botanika 1-tom "O‘qituvchi" nashriyoti. Toshkent 1972 y.
4. M. I. Ikromov, X. N. Normurodov, A. S. Yuldashev Botanika O‘simliklar morfologiyasi va anatomiyasi. 2002-yil.

